

ULOMAK POZNORIMSKOG PARADNOG ŠLEMA IZ SINGIDUNUMA

IVAN BUGARSKI

Cilj ovog rada je da obelodani nalaz iz Singidunuma identifikovan kao fragment poznorimskog paradnog šlema tipa »Berkasovo«.¹ Biće razmotreni ambijent nalaza – ukop, vrlo sažeto i drugi nalazi iz njega koji se mogu vezivati za vojnika. Čitaocu će se detaljnije skrenuti pažnja na nalaze iz grupe šlemova u kojima je prepoznata direktna analogija za predmet o kome je reč.

Singidunumski fragment šlema tipa »Berkasovo« (sl. 1) pronađen je prilikom istraživanja Beogradske tvrđave, lokaliteta Donji grad – podnožje dunavske padine.² Potiče iz većeg ukopa u antički sloj koji se spušta od kote 77.46–77.18 m (visine ivica ukopa) do kote 76.54 m. Ukop je zasipan u više navrata: konstatovana je stratigrafija četiri različita proslojka, od kojih je proslojak B – kota 77.15–76.95 m – ubedljivo najbogatiji materijalom.³ Posebno vredi pomenuti skupni nalaz 177 novčića, ključnih za datovanje, kao i nekoliko bronzanih nalaza koji se pouzdano smestaju u hronološki raspon bogatog numizmatičkog uzorka, a koji će kasnije biti pomenuti.⁴

Fragment opredeljen kao deo trake spojnice – kreste šlema iz Singidunuma napravljen je od bronзаног lima i sa gornje, izložene strane je pozlaćen.⁵ Pozlata je sačuvana gotovo u potpunosti. Pravougaonog je oblika, očuvane dužine od 8,0 cm i širine 2,7 cm, odnosno visine rebra od 0,5 cm. Rebro je na vrhu širine 0,9 cm i koso se spušta prema krajevima trake od po 0,6 cm. Time je postignuto da rebro u svom istaknutom delu zauzima tačno jednu, središnju trećinu širine trake.

Sačuvan je jedan kraj trake kreste: izbačeno rebro se javlja na 1,3 cm dužine fragmenta. Pri uglovima trake su, u delu gde rebro još ne počinje, četiri kružne perforacije za zakivke. Donje su prečnika 0,25 cm, gornje su nešto šire. Ove četiri perforacije su probijene nadole, prema kapi šlema u koju je traka bila ukucana. Na očuvanom fragmentu, po sredini rebra beležimo tri kružne perforacije za zakivke, po ana-

logiji ukrasne. One su prečnika 0,3 cm i na međusobnom su rastojanju od 2,1 cm, odnosno 1,7 cm. Za razliku od ugaonih perforacija, probijene su nagore, prema eventualnoj gornjoj traci kreste.

I sa svoje donje strane, naličja, fragment je dobro očuvan, blago patiniran. Sa te strane je pri samom dnu, na nevelikom prostoru u kome se centralno rebro još ne izdiže, između ugaonih perforacija vidljiv urez u obliku slova H, s tim što horizontalni element grafeme nije ograničen vertikalnim, već ih sa obe strane ponešto prelazi.

U daljem tekstu ćemo predstaviti poznoantičke paradne šlemove, odrediti njihove glavne karakteristike i u odnosu na njih posmatrati nalaz iz Singidunuma. Biće pomenuti karakteristični elementi šlemova grupe, sumarnije, izuzev onog kakvim je opredeljen predmet iz Singidunuma.

Primerici šlemova iz ove grupe nisu identični. Biće naznačene neke razlike, kao i sličnosti pojedinih nalaza, dok će nešto opširnije biti prikazan šlem br. 1 iz Berkasova, ovde uzet kao svojevrsni model koji će demonstrirati odlike skupine luksuznih izradevina – poznorimskih paradnih šlemova.

¹ Nalaz je objavljen, opredeljen kao oplata kutije (Krunic 1997: 197, kat. br. 381).

² Naš predmet je otkriven tokom iskopavanja 1981. godine, koja su dala precizniju sliku o antičkom sloju, ukop je iz kvadrata B/XXI–XXII; šire u izveštaju o iskopavanjima (Popović, Ivanišević 1982: 132–136).

³ Ukop je dao brojne nalaze od gvožđa, bronzе i stakla, olova, mermera i kosti, takode i tri opeke sa legijskim žigovima, među njima i jednu sa žigom LEG X (?).

⁴ Predmeti od gvožđa su propali pri konzervaciji, dok se ostali čuvaju u Dokumentacionom centru Naučnoistraživačkog projekta za Beogradsku tvrđavu.

⁵ Ključnu ulogu u identifikovanju fragmenta iz Singidunuma spojnicom – krestom poznorimskog paradnog šlema pružio je uvid u originalne primerke iz Berkasova koji sam imao prilike da izvršim u Muzeju Vojvodine. Ovom prilikom izražavam zahvalnost gospođi Velikoj Dautovoj-Ruševljan.

Naznačiće se i hronološki okvir u koji se nalazi smeštaju, odnosno pitanje njihovog porekla i geneze.

Nalazi kasnorimskog paradnog šlema tipa »Berkasovo« dobili su ime po sremskom selu u blizini Šida u kome su pronađeni reprezentativni primerci. Reč je o slučajnom nalazu dva šlema koji se danas čuvaju u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu.

Šlem br. 1 je očuvan u celini, ovalno je oblikovan i sastoji se od kalote sa krestom, čeonog obruča sa dve natpisne trake, dve paragnatide, štitnika za vrat i za nos. Podloga je od kovanog gvožđa i prevučena je tankim, pozlaćenim limom. Površina je ukrašena umecima od staklene paste.

Kalota šlema se sastoji od četiri jednaka dela spojena visokom krestom koja teče preko čitavog temena, poprečno i metalnom trakom koja je pričvršćena sa obe strane zakivcima od srebra sa poluloptastim glavicama. Kresta se sastoji iz dve paralelne trake koje su pričvršćene – svaka jednim redom dekorativnih zakovica.

Donja, rebrasto izbočena traka od gvožđa prevučena je pozlaćenim srebrnim limom i širine je 2,8 cm, a visine 1,0 cm. Ona nosi na vrhu rebra, celom dužinom, 24 srebrna zakivka sa glavama u obliku kuglica prečnika 0,8 cm, a na međusobnom rastojanju od 0,9 cm. Oba kraja rebraste trake su pojačana po jednim završetkom od srebra širine 1,0 cm. Čini se da upravo rebrastoj traci odgovara nalaz iz Singidunuma.

Gornji deo kreste čini jedna gvozdena traka, širine 3,5 cm, debljine 0,4 cm, prevučena pozlaćenim srebrnim limom čije podvučene ivice ne pokrivaju u potpunosti gvozdeno jezgro, te je sa donje strane umetnuta još jedna traka od srebrnog lima. Gornju i donju traku kreste spaja 14 pari dugačkih srebrnih zakivaka okruglih glavica. Zakivci su raspoređeni po dužini ruba obe trake, sa razmakom od 2,5 cm, te na taj način ujedno fiksiraju podužni spoj kalote. Vrhovi ovih zakivaka su većinom sa unutrašnje strane kalote podavijeni, u nekoliko slučajeva i obrađeni čekićem. Tela zakivaka su ukrašena: između traka kreste na njih su navučene duguljaste cevčice od srebra, u obliku stubića, razvrstane u parovima, naizmenično samo srebrne i one pozlaćene, a svojim rasporedom daju izgled žbica na točku. Razmak između gornje i donje trake kreste je 1,9 cm.

Segmenti kalote su prislonjeni jedan uz drugi, i sa krestom i metalnim trakama su spojeni zakivcima čiji su vrhovi podavijeni. Pri spajanju uzdužnog

temenog dela, čiji šav drži kresta, po sredini je ostavljen manji razmak. Ovo je karakteristično i za ostale šlemove grupe.

Za unutrašnju ivicu ovako spojene kape šlema pričvršćen je čeonu obruč, lučno zasečen na prednjoj strani zarad smeštanja nosnog štitnika. Sa obe strane šlema je na čeonu obruč pričvršćena uža metalna natpisna traka.

Štitnik za vrat je pomoću remenova i dve predice vezan za zadnji deo čeonog obruča. Paragnatide, pak, svojom dužinom odgovaraju natpisnim pločicama za koje su pričvršćene, dok svojim prednjim, širim delom pokrivaju obraze.

Štitnik za nos, sa blago savijenim lukovima iznad obrva i užim, dugačkim funkcionalnim delom koji se spušta preko nosa bio je pričvršćen za prednji deo čeonog obruča.

Nizovi perforacija po rubovima navedenih elemenata šlema svedoče da su svi oni bili postavljeni kožom.

Svi pomenuti delovi šlema, iskovani od gvožđa, prevučeni su srebrnim limom: isecani su komadi lima nešto većih dimenzija od gvozdeno podloge, pa bi se njihove ivice podavijale.

Šlem je ukrašen raznobojnim umecima od staklene paste, reljefnim geometrijskim motivima i zakivcima sa srebrnim glavicama kuglastog oblika. Staklene imitacije dragog kamenja postavljene su u ležišta različitih geometrijskih oblika fasovanjem, a sa unutrašnje strane su osigurani prstenom od olova.

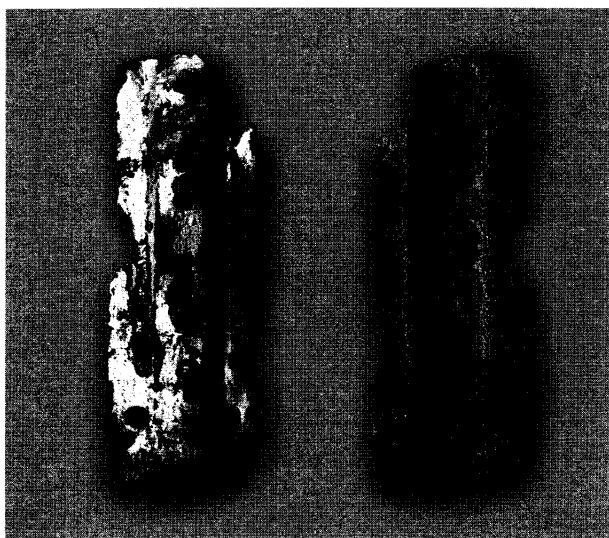
Raznobojni stakleni umeci bojom podražavaju smaragd, oniks, kalcedon i biljur. Gotovo sva ležišta umetaka oivičena su nizom iskucanih tačaka. Umeci su postavljeni pravilno, simetrično po segmentima kalote.

Imitacijom dragulja ukrašene su i gornja traka kreste i metalne trake koje pokrivaju spoj kalote levo i desno. Ovi su umeci manji, takođe geometrijskih oblika. Na gornjoj traci kreste ima ukupno 13 ležišta oivičenih iskucanim tačkama, a postavljena su naizmenično sa parovima srebrnih kuglica. Umecima su ukrašene i paragnatide i štitnik za vrat.

Od geometrijskih motiva, javljaju se nizovi četvorokrakih zvezda, oblik slova S u izvrnutom položaju, manji krug sa tačkom u sredini, astragal i lunula. Ovi su ornamenta različito kombinovani.

Geometrijskim ornamentima su tretirane i trake sa natpisom (Manojlović-Marijanski 1964: 6–16)

Šlem br. 2 iz Berkasova nije od manjeg značaja za ovaj tekst, premda je kresta tog šlema modelo-

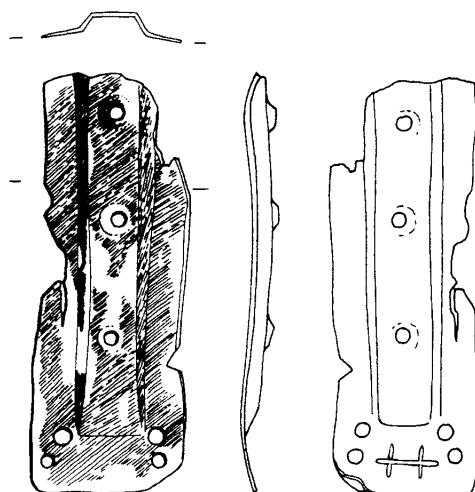
Sl. 1. Fragment spojnice – kreste šlema
(foto S. Pop-Lazić)

vana drugačije. Nije sačinjena od dve paralelne trake, već je izvedena u vidu rebra koje po uzdužnom šavu spaja kalotu iz dva dela.

Taj šlem je takođe ovalno oblikovan i sastoji se od kalote, kreste, četiri manje trake za natpis, štitnika za vrat i dve paragnatide. Uzdržaćemo se od detaljnijeg opisivanja elemenata šlema br. 2, izuzimajući krestu, budući da su po tehnici izrade ova dva šlema veoma slična. Razlika je u kaloti, četvoročlanoj, odnosno dvočlanoj, i u dekoraciji: šlem br. 2 je ukrašen samo geometrijskim motivima i zakivcima sa glavama od srebra u obliku kuglica.

Sastav kalote iz dva dela uzdužno pokriva rebrasto profilisana kresta, čiji se krajevi postepeno sužavaju. Kresta se postepeno izdiže prema najvišoj tački kalote, do maksimalne visine od 2,1 cm. Po vrhu rebra kreste je niz srebrnih kuglica, dok je sama kresta za kalotu pričvršćena sa obe strane rebra sa po šest zakivaka sa manjim srebrnim glavama. Kresta sa prednje i zadnje strane ne dopire do kraja sastava oba segmenta, već se završava na 3,2 cm od ivice kalote (Manojlović-Marijanski 1964: 14, 16).

Vezano za šlemove iz Berkasova, moguće je posmatrati nalaz iz Singidunuma. On je sličan, po različitim osnovama, kako donjoj traci kreste šlema br. 1, tako i rebrastoj kresti šlema br. 2. Profilacijom rebra svakako je sličniji donjoj traci kreste šlema br. 1, koja se, međutim, razlikuje po većoj gustini zakivaka postavljenih paralelno po rubnim ivicama kreste, sa obe strane rebra. Kresta šlema

Sl. 2. Fragment spojnice – kreste šlema
(R: 2: 3; crtao A. Kapuran)

br. 2 je drugačije modelovana, izrazitijom profilacijom centralnog rebra, a upravo je u manjoj gustini zakivaka koji je funkcionalno vezuju sa kapom šlema, smeštenih, opet, paralelno, sa obe strane rebra, sličnost sa primerkom iz Singidunuma.

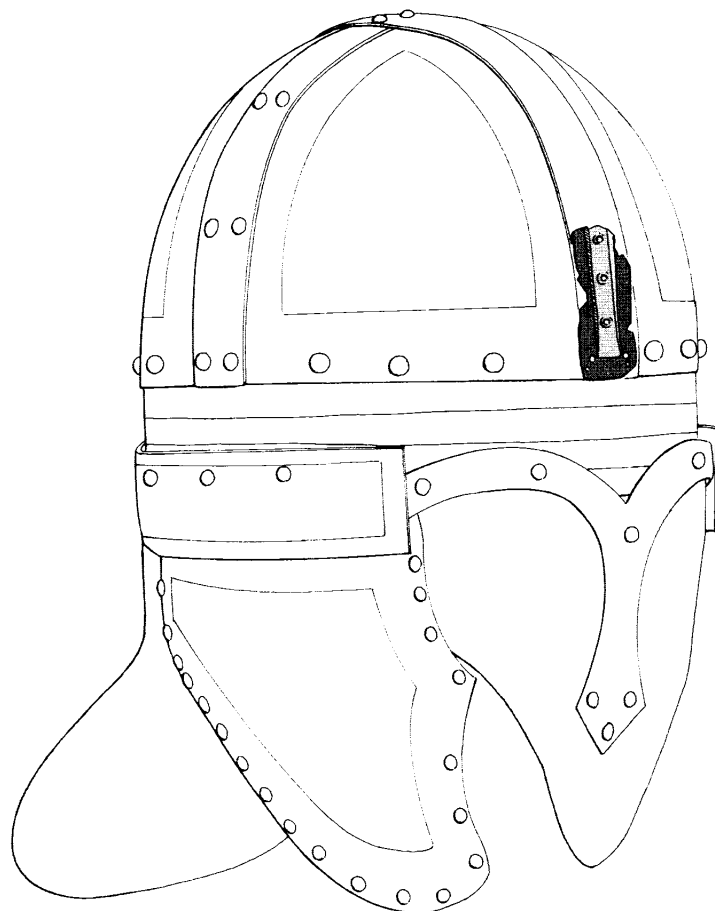
Vredi napomenuti da je i singidunumski primerak od pozlaćenog bronzanog lima, odnosno da nedostaje gvozdена traka čiju bi oplatu predstavljao naš fragment.

Razlike ne čude, budući da nije reč o izradevinama masovne proizvodnje za potrebe vojske, već o luksuznoj, ekskluzivnoj svojini istaknutih pojedinaца.

N. Klumbach (1973a: 9), posmatrajući čitavu grupu poznorimskih paradnih šlemova, navodi da oblici kreste veoma variraju, od dvostruke trake primerka iz Berkasova br.1, preko redukovane kreste na šlemu iz Budimpešte, odnosno oponašanja perjanice u pljosnatoj formi na primerku iz Intercise br.4. Beleže se i razlike u modelovanju paragnatida i štitnika za nos.

Kako razlike, navode se i sličnosti ovih nalaza: svi su šlemovi ove grupe postavljeni kožom, svi su, izuzev, možda, primerka iz Avguste izvedeni tako što je pozlaćeni srebrni lim prevučen preko gvođenog jezgra; čest je veoma gust raspored ornamenata, na primercima iz Berkasova br.1 i Budimpešte i onih koji podražavaju drago kamenje.

Uz ove načelne primedbe, napomenućemo da sam fragment profilisane kreste iz Singidunuma

Sl. 3. Mogući izgled šlema iz Singidunuma
(crtao M. Ristić)

najviše podseća na odgovarajući deo šlema iz Avguste u Švajcarskoj (Klumbach 1973b: 116; T. 64), s tim što je u drugom slučaju rebro vertikalno prosecano.

Sličnosti se zapažaju i u rebro primeraka iz Vormsa (Klumbach 1973c: 112; T. 58) i Intercise – šlemovi 1 i 2 (Thomas 1973: 106, 107; T. 47, 48).

Uočljiva je i veza sa nalazom iz Ferze, s tim što je tu rebrasta traka kreste izvedena dekorativnije, primenom iskucanih nizova S ornamenta (Klumbach 1973d: 95; T. 43), takođe i Končešta (Skalon 1973: 92; T. 33).

Spojnica – kresta šlema sa lokaliteta Hetenji svojom profilacijom podseća na primerak iz Berkasova br. 2 (Kocsis 2003: Fig. 11).

Nalaz koji smo iskoristili kao model primeraka grupe poznorimskih šlemova je pobrojao karakteristične elemente ovih izradevina. Nalaz iz Singidunuma je tek jedan, i to fragmentovani deo šlema. Stoga nismo u prilici da damo bližu paralelu za šlem kome je pripadao.

Ne možemo znati da li je, recimo, primerak iz Singidunuma bio ukrašen imitacijom dragog kamena, da li je nosio neki natpis, čak ni da li je naš

nalaz fragment jedine ili samo donje trake kreste, ali na osnovu analognih i dobro sačuvanih primeraka možemo tvrditi da je pripadao poznorimskom paradnom šlemu koji se, u najmanju ruku, sastojao od kalote, štitnika za uši i vrat, i, verovatno, štitnika za nos. Taj šlem je imao gvozdeno jezgro prekriveno pozlaćenim limom i logično je pretpostaviti da je bio postavljen kožom.

Takođe, funkcionalni aspekt kreste, kao uzdužne spojnice kalote šlema, nalaže nam da zaključimo da se ona – kalota – sastojala od najmanje dva dela.

Pre nego što se posvetimo datovanju i etničkoj atribuciji nalaza, pitanju njihovog porekla i geneze, ostavićemo nešto prostora jednoj semantičkoj postavci.

Vredi, naime, preneti stav da sam naziv paradnih šlemova nije najadekvatniji. Smatra se da paradnim šlemovima nije neophodna teška gvozdena podloga, a navodi se i da je na šlemu br. 1 iz Berkasova konstatovano oštećenje udarcem ostrim predmetom, kao i kovilin – plavičaste mrlje koje ostavlja krv oksidirajući na metalu (Manojlović-Marijanski 1964: 35, 38).

Moguće je razmišljati i drugačije. Kako su ovi šlemovi nesumnjivo predstavljali veliku vrednost, teško je pretpostaviti da bi ih vlasnik svesno izlagao velikom riziku oštećenja u borbi.

Svakako su ih nosili istaknuti pojedinci, a imajući u vidu i druge nalaze iz Berkasova, među kojima i dva para konjskih žvala, konjanici (Manojlović-Marijanski 1964: 6).

Paradnim šlemovima pripadaju, dakle, i primerci iz Budimpešte, Hetenijija, Ferze kod Augsburga, holandskih pokrajina Severni Brabant i Limburg. Prema konstrukciji ili ukrasnim motivima za ovu grupu se indirektno mogu vezati i primerci iz Vormsa, Končešta i Intercisa, Der-el-Medine u Egiptu, Avguste u Švajcarskoj.⁶

Šlem br. 1 iz Berkasova najviše podseća na šlem iz Budimpešte. Šlem iz Budimpešte se datuje u vreme oko 370. godine, dok je šlem iz Končešta pronađen u hunskom grobu iz ranog V veka i pripada završnoj fazi razvoja stila. Natpis sa šlema br. 2 iz Berkasova – LICINIANA – ove šlemove datuje u doba vlasti Licinija, verovatno u period posle 313. godine, kada pobedivši rivala Maksimina Daja, postaje jedini vladar Istoka, do 323. godine kada je pogubljen u Tesaloniki (Manojlović-Marijanski 1964: 19, 36–37; Bishop, Coulston 1993: 171; Klumbach 1973a: 9–14). Primerak iz Deurne se na osnovu novca datuje u vreme oko 320. godine (Klumbach 1973a: 14). Nalaz šlema iz doline Mas (Maas) iz provincije Limburg u Holandiji se, pak, datuje poznije, u period omeđen nalazom novca kovanog za Valensa i Valentinijana (364–369), odnosno Konstantina III (408–411) – (Kocsis 2003: 529).

Većina stručnjaka koja se bavila nalazima ovih šlemova datuje ih u IV vek. Neslaganja su uglavnom bila vezana za njihovo etničko atribuiranje. Dve osnovne struje ih smatraju rimskim, odnosno varvarskim izradevinama. Tumače se rimskim proizvodom pod varvarskim uticajem, sa reminiscencijama na grčke i rimske šlemove, odnosno proizvodom rimskih majstora sa imitacijom rimskih ukrasa namanjenim isključivo varvarima, Sarmatima i Germanima. Ima, pak, i mišljenja da je u pitanju varvarski rad, a da su korišćene rimske prese, dok se nalazi tretiraju i kao čisto rimski proizvod i dovode u vezu sa predstavama cara sa šlemom na glavi na novcu Konstantina. Uočena je i sličnost sa predstavama šlema na novcu parćanskih vladara (Manojlović-Marijanski 1964: 24, 25). Paradni šlemovi su prikazani i na reljefima tetrahra u Gamzigradu (Bishop, Coulston 1993: 171; Southern, Ramsey-Dixon 1996: 93).

Zaista, prikaz na novcu cara Konstantina i, pogotovo, Valentinijana sa šlemom na glavi demonstrira šlem sličan ovom tipa »Berkasovo«. Ovo je potcrtano i time što je lajdenski primerak naden zajedno sa 37 konstantinovskih novčića, a valja napomenuti da izuzetan numizmatički uzorak iz ukopa u Podnožju dunavske padine pokazuje najveći intenzitet u vremenskom rasponu kovanja 325–337. godine, dok se najpozniji novac može datovati u 341/8. godinu (Ivanišević 1983: 81, 82).

Položaj kreste – spojnice proizilazi iz same konstrukcije kape šlema, a moguće je da je određeni tip kreste naglašavao položaj onoga ko je šlem nosio.

Najkitnjastiji primerci grupe su, posebno oni ukrašeni imitacijom dragog kamena, pripadali visokim oficirima iz carevog okruženja (Klumbach 1973a: 9).

Uz pomenutu tehniku oblaganja gvozdених elemenata iskucanim limom od plemenitog metala, valja napomenuti da se i u nizovima geometrijskih ornamenata uočava varvarski ukus, kao i u ukrašavanju raznobojnim umecima.

Dekoracija bi se mogla tumačiti i sa paganskog religijskog aspekta. Ukoliko se na krug sa tačkom u sredini posmatra kao na solarni simbol, pojava lunula bi jasno označila i lunarni aspekt. Na osnovu toga i na četvorokrake zvezde bi se moglo gledati kao na zvezde Dioskura – Kabira, koji su se u Podunavlju veoma poštovali.

Poznorimski period je period širenja i uspostavljanja ekskluzivnosti hrišćanstva, ali se na taj proces nikako ne može gledati jednoznačno. Zavisno i od političkih događaja, postojala je trpeljivost prema raznim kultovima koje je vojska donosila sa istoka.

⁶ U literaturi smo uvideli još jedan predmet koji bismo mogli opredeliti rebrastom trakom kreste šlema. Reč je o nalazu iz groba (?) sa lokaliteta Bécsi út. 122. u Budimpešti – preciznije o fragmentima lučne, rebrasto profilisane, perforirane kreste-spojnice šlema, sa kuglasto završenim bronzanim zakivcima po sredini rebra, načinjene od gvođenog lima. Od karakterističnih nalaza, u vezu sa ovim se dovode i pojasni jezičci od bronzanog lima, neukrašeni, kakvi se obično opredeljuju u materijal iz ranije faze avarske dominacije. U tekstu, autor dozvoljava da je u pitanju fragment šlema, ali i oplata sedla, a kako se ne upušta u širu elaboraciju, nama ostaje da potvrdimo da je reč o spojnici šlema i da damo dve pretpostavke. Moguće je da je reč o o fragmentu šlema iz kasne faze razvoja stila, ali i da sahranjeni (?) nije prvi vlasnik šlema. Uz to, ne možemo znati ni da li je pozlata uopšte postojala, tako da je moguće i da je reč o podražavanju forme paradnog šlema u skromnijem materijalu. Ukoliko nije u pitanju sahrana, nalaz jednostavno treba vezati za jasan poznoantički ambijent, nevezano za druge nalaze. Grob (?) i nalaz je objavila M. Nagy (1998: 20–22, Taf. 1.1–2).

I sam Konstantin je, iako veoma zaslužan za prevladavanje hrišćanstva, u isto vreme bio odan i paganskom kultu Sunca. U tom smislu, indikativna je i predstava kratera i lava na čeonj traci budimpeštanskog paradnog šlema, koja se vezuje za rašireni kult konjaničkog božanstva u Podunavlju.

Dekoracija je nosila i apotropejsko dejstvo: pored same vrste kamena koja se podražava, a koja, poput oniksa, nosi magijska svojstva, na šlemu br. 1 iz Berkasova je prikazano magično oko (Manojlović-Marijanski 1964: 30–32).

Uz ovakvu, uglavnom širu i posrednu ocenu eventualnih paganskih aspekata nalaza iz grupe poznorimskih paradnih šlemova, moguće je i konkretno raspravljati o ranohrišćanskim obeležjima koja nose neki od njih. Tako, nalaz iz Hetenjija na štitniku za nos nosi Konstantinov monogram. Isti motiv nosi primerak iz pokrajine Limburg u Holandiji, ali u formi medaljona frontalno postavljenog na krestu, u ovom slučaju modelovanu svedeno, u vidu stilizovane pljosnate perjanice, kao u slučaju pomenutog šlema iz Intercise br. 4.

Nalaz iz pokrajine Limburg, preciznije medaljon sa predstavom hristograma, opredeljuje i manju grupu nalaza veoma sličnih, koji se ranije nisu tumačili elementima šlema. Reč je o dva nalaza medaljona sa hristogramom iz okoline Siska, nalaza iz, verovatno, Hetenjipuste, te nalaza iz Sombathelja (Savaria) u Mađarskoj (Kocsis 2003: 531–533, Fig. 5–9).⁷

Umetnički rad, kakav je primenjen u slučaju poznorimskih paradnih šlemova – ukrašavanje oblaganjem pozlaćenim srebrnim limom i umetanje raznobojnog kamenja – pojavljuje se kako na predmetima iz Barbarikuma, tako i na onima koji su izrađeni u carskim radionicama.

Ovakva produkcija se vezuje za razvoj kulta careve ličnosti, tj. zavodenje raskošnog dvorskog ceremonijala. Tako se epoha cara Konstantina i naziva vekom dragulja. I podatak iz supskripcije zakona u *Codex Theodosianus* (X, 22, 1) svedoči o aktivnostima posebnog ogranka u državnoj produkciji oružja, pod nazivom *barbaricarii*, u čijoj nadležnosti je bilo opisano ukrašavanje šlemova.

Oni su u prethodnom periodu, verovatno, nastupali i kao privatne zanatlije, a pretpostavka je da je od doba Dioklecijana, preciznije njegovog edikta u kome stoji da su ukrasi zlatom i dragim kamenjem obeležja carskog dostojanstva, ovakva služba prebačena u carske kovnice (Manojlović-Marijanski 1964: 32–34; Klumbach 1973a: 12, 13).

Usamljen je slučaj pouzdanog opredeljivanja oficine iz koje je proizvod potekao, kakav je pružio pomenuti nalaz iz Hetenjija: sa unutrašnje strane je urezan natpis OF(icina) GAIANI (Kocsis 2003: 524).

Pojava varvarizovane dekoracije na rimskim proizvodima, jasno, nije neuobičajena, naročito kada je reč o nalazima sa periferije Carstva. Rimski država je prožeta dinamizmom dvosmerne razmene kulturnih uticaja između osvajača i etničkih grupa koje po osvajanjima ostaju na matičnim prostorima. Uz ovo, IV vek je doba zamašne varvarizacije rimske vojske, takode i vek dekadencije Carstva.

Uz više puta istaknut uticaj varvarskog ukusa na sam izgled poznorimskih paradnih šlemova, nužno je izneti i mišljenje po kome na njihov izgled direktno utiče orijentalni način izrade ovog defanzivnog oružja (Bishop, Coulston 1993: 203). Tako se, kao predložak kasnorimskih paradnih šlemova, pominje nalaz persijskog šlema iz Dura Europosa, datovanog u 255–257. godinu (Werner 1988: 525–526).

Postoje, jasno, i daleko praktičniji razlozi iz kojih se ratna oprema menja. Uz kulturne uticaje ili modu, na izgled šlema, naravno, utiče i razvoj veštine pešadijske borbe (Bishop, Coulston 1993: 202), kao i izvesne potrebe države.

Početak IV veka je period dramatične promene izgleda ovog defanzivnog oružja. Napušta se standardni izgled pešadijskog šlema iz III veka, oličeni u veoma masivnim štitnicima za obraze koji su vidljivim ostavljali jedino oči, nos i usta, takode i koncept izrade štitnika za vrat rađenog izjedno sa kalotom. Navodi se prihvatljivo razmišljanje da je u uslovima krize, u vreme tetrarhije, državnoj upravi bila daleko isplativija produkcija jednostavnije dizajniranih i lakše komponovanih šlemova, tj. da takva produkcija pre odgovara potrebi za kvantitetom nego za dekorativnim rešenjima (Southern, Ramsey – Dixon 1996: 92, 94).

⁷ Opredeljivanje pomenutih nalaza delovima šlema, jasno, širi grupu poznorimskih paradnih šlemova, takode i implicira da je mogla postojati uža grupa onih koji su u formi medaljona nosili predstavu Konstantinovog monograma: po jasnoj analogiji sa primerkom iz pokrajine Limburg u Holandiji – medaljoni su veoma slični – pretpostavljam da je mogla postojati grupa šlemova koja je imala spljoštenu krestu, zapravo stilizovanu, svedenu perjanicu, nalik na onu sa šlema iz Intercise br. 4 – sa frontalno postavljenim medaljonom koji nosi predstavu hristograma. Medaljon bi za šlem bio pričvršćen zakovicom koja vezuje i spojnicu i kapu šlema. Po analogiji sa ovim šlemom iz doline Mas, bili bi dvodelni, i svakako bi imali i štitnike za nos i uši, koji na dotičnom primerku nisu sačuvani. Obavezna je, jasno, oplata od plemenitog metala.

Navedeno se, jasno, odnosi na standardnu produkciju. Na paradnoj opremi se veoma očito iskazuje dekorativni rad, premda su i ovi šlemovi u konstruktivnom duhu vojne opreme IV veka.

Interesantno je i pitanje odnosa šlemova tipa »Berkasovo« i kasnijih, kopčastih, tipa *Baldenheim*. M. Manojlović-Marijanski (1964: 29) citira stav da oblici šlemova konstruisani od dva ili više delova ne predstavljaju stadije daljeg razvoja i ne moraju svuda dovesti do stvaranja metalnog šlema iz jednog dela, te da njihova pojava stoga nije vremenski ograničena. Kasnorimski period nije vreme nastanka dvodelnog šlema, niti zaključuje njegovo trajanje, kao što ni Seoba naroda ne predstavlja striktan početak i kraj trajanja kopčastog šlema. Oba se oblika svode na prastara azijska zanatska ostvarenja, u svakom slučaju su živeli paralelno i mogu da pokažu svoje prethodnike i svoje sledbenike.

U tom smislu, preciznije, i J. Werner (1988: 525) piše o povezanosti kopčastih šlemova tipa *Baldenheim* i persijsko – sasanidske tradicije izrade ovog oružja, i na istom mestu ostavlja otvorenim i pitanje da li ova poznija grupa vodi poreklo od persijsko – sasanidskih uzora, na način na koji je to za ranije, poznorimske paradne šlemove utvrđeno na pomenutom primerku iz Dura Europosa, precizno datovanom u 255–257. godinu.

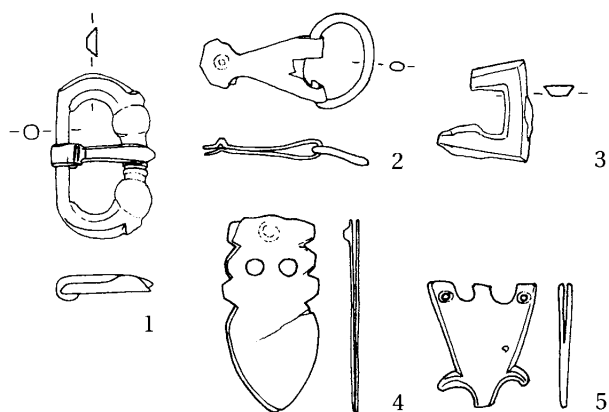
Kasniji šlemovi tipa *Baldenheim* su iz četiri ili više delova, a trajanje dvodelnog šlema je ustanovljeno čak i do XII veka.

Šlemovi tipa *Baldenheim* predstavljaju konstrukcionu tradiciju paralelnu kasnorimskoj tradiciji dvodelnih šlemova, dok bi u hronološkom smislu nalaz grupe šlemova iz Egipta bio tretiran kao karika koja vezuje dva navedena tipa (Manojlović-Marijanski 1964: 29; Bishop, Coulston 1993: 172).

Pored fragmenta rebrasto profilisane kreste iz Singidunuma, brojni su nalazi iz ukopa u kome je ovaj pronađen. Bogat numizmatički uzorak, kako je napisano, daje jasne okvire za datovanje, a uz novac i manji broj drugih bronzanih nalaza koje smo odabrali za prikazivanje.

Kako nisu od naročito velikog značaja za sam predmet kome je ovaj tekst posvećen, a ipak govore o ambijentu nalaza, na ovom mestu će biti kratko komentarisani.

Jedan od nama zanimljivih nalaza je bronzana, presovana, dvodelna kopča (sl. 4/2). Reč je o kopči manjih dimenzija, verovatno korišćenju za obuču. Datuje se u kraj III i IV vek. Nalaz je objavljen (Crnobrnja, Krunić 1997: 267, kat. br. 481).⁸

Sl. 4. Drugi nalazi iz ukopa (R: 2:3; crtao A. Kapuran)

Takode, hronološki je indikativan nalaz predice dvodelne, livene bronzane kopče sa kontraponiranim životinjskim glavama (sl. 4/1). Nalaz je publikovan, pri čemu je netačno navedeno da potiče sa iskopavanja iz 1967. godine (Crnobrnja, Krunić 1997: kat. br. 475).

Primerci kopči sa životinjskim glavama predstavljaju čest nalaz na velikoj teritoriji, od Velike Britanije, Francuske, Nemačke, Slovenije, Mađarske, do srpskog dela Podunavlja. Datuju se od sredine IV do sredine V veka (Crnobrnja, Krunić 1997: 267).⁹

Pronađena je i bronzana, livena, fragmentovana kopča: sačuvan je fragment okvira kopče trapezoidnog oblika i preseka (sl. 4/3), 1,8 cm x 1,9 cm (C-18/1981). Neobjavljeno.

Pominjemo i nalaz bronzanog, rezanog, presovanog jezička u obliku amfore (sl. 4/4), objavljenog, pri čemu je pogrešno navedeno da potiče sa iskopavanja iz 1983. godine (Crnobrnja, Krunić 1997: 291, kat. br. 498).

Pojasni jezički, pa i oni u obliku stilizovanih amfora, bili su smešteni na kraj pojasa. U slučaju našeg primerka jezičak sa gornje strane formira procep kroz koji prolazi kraj pojasa, koji se potom fiksira zakovicom.

Svi jezički ovog tipa se okvirno datuju u drugu polovinu IV veka, i predstavljaju veoma čest nalaz na širokom prostoru provincija Carstva. Uglavnom

⁸ Direktne analogije za ovaj predmet su objavljene, između ostalog, u: Alföldy 1957: 463, Abb. 105; Jacanović 1981: 98, T. LXVI

⁹ Neke od analogija su: Alföldy 1957: 460, Abb. 102/6; Petru 1972: T. LXXVI/31, 32.

se vezuju za vojsku (Crnobrnja, Krunić 1997: 268; Keller 1971: 65; Tomić 1996: 197, 205).

Poslednji nalaz koji pominjemo je bronzana, livena aplikacija u obliku trougla koji se sužava prema dnu (sl. 4/5). Gornja stranica je izvedena sa dva polukružna udubljenja, pri temenima su dve perforacije, dok su pri donjem, naspramnom temenu izbačena dva manja lučna završetka. Predmet je spljoštenog oblika, 2,2 cm x 2,5 cm (C-15/81). Neobjavljeno.

* * *

Zaključujući ovaj rad, ponavljamo da je na lokalitetu Podnožje dunavske padine, u okviru ukopa, pronađen predmet prepoznat kao deo poznorimskog paradnog šlema. Smatramo mogućim da je iz istog ukopa poticao još neki, gvozdeni element istog šlema, oštećen, kasnije i uništen korozijom. Čini se očiglednim da je skupocena oplata šlema skinuta u vremenu zasipanja ukopa, na osnovu novca, verovatno u petoj deceniji IV veka, i da je tada preostali fragment kreste dospao u jamu.

Iako nismo u mogućnosti da rekonstruišemo izgled reprezentativne izradevine kojoj je naš nalaz pripadao, u tekstu smo naveli elemente koji su je karakterisali, neki zasigurno, drugi sa određenim stepenom verovatnoće.

Kako skupoceni šlemovi ove grupe nisu brojni, to držimo da je bitno obelodaniti nalaz iz Singidunuma, ma koliko bili svesni da je reč tek o fragmentu jednog od njih.

Fragmentarnost nalaza, sa jedne, i činjenica da potiče iz ukopa, sa druge strane, ne dozvoljavaju dalju, smeliju elaboraciju. Tako se ne bismo usudili da diskutujemo o tome kako je, i u kom konkretnom trenutku istorije Singidunuma on tu dospao ili, recimo, kom konkretnom pojedincu je tako izražajan statusni simbol mogao pripadati.

Činjenica da je reč samo o fragmentovanom elementu šlema, umnogome nam otežava i tipološko određivanje datog primerka u okviru grupe nalaza. Tako ostajemo na poređenjima koja smo izneli u tekstu.

Pokazano je, međutim, da je reč o prepoznatljivom nalazu, jasno datovanom u prvu polovinu IV veka, stoleća u koje se, inače, naši paradni šlemovi najčešće datuju.

Stanje nalaza nam ni u kom smislu ne dozvoljava diskusiju o pitanju radioničkog porekla šlema. U opštijem smislu, bliska nam je ideja o carskim radionicama kao mestu izrade ovakvih primeraka, odnosno o visokim vojnim funkcionerima Carstva kao njihovim nosiocima.

Letimičnim uvidom u sama mesta nalaza primeraka poznorimskih paradnih šlemova uočava se da oni potiču sa prostora bliskih dvema rekama – Rajni i, u većem broju slučajeva, Dunavu. Ovo ih neumitno dovodi u vezu sa funkcionisanjem limesa, defanzivnog sistema od prvorazrednog značaja u turbulentnom IV veku. U tom smislu uviđamo mogućnost da su vlasnici ovih ekskluzivnih proizvoda, svakako vojnici, zapravo visoki zapovednici vojske koncentrisane na limesu.

BIBLIOGRAFIJA

- Alföldy 1957** – M. R. Alföldy, Schmucksachen in: *Intercisa II, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest 1957.
- Bishop, Coulston 1993** – M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from Punic Wars to the fall of Rome*, London 1993.
- Crnobrnja, Krunić 1997** – A. Crnobrnja, S. Krunić, Vojna oprema i konjska orma, u: *Antička bronza Singidunuma* (ur. S. Todorović), Beograd 1997, 263–302.
- Ivanišević 1983** – V. Ivanišević, Dva nalaza rimskog bronzanog novca IV veka sa beogradske tvrđave, u: *Numizmatičar 6*, Beograd 1983, 77–98.
- Jacanović 1981** – D. Jacanović, Medijana, Železnička stanica Čele kula, u: *Arheološki pregled 22*, Beograd 1981, 97–98.
- Keller 1971** – E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in SüdBayern*, München 1971.
- Klumbach 1973a** – H. Klumbach, Einleitung, in: *Spätrömische Gardehelme* (ed. H. Klumbach), München 1973, 9–14.
- Klumbach 1973b** – H. Klumbach, Der Helm von August, Schweiz, in: *Spätrömische Gardehelme* (ed. H. Klumbach), München 1973, 115–117.
- Klumbach 1973c** – H. Klumbach, Der Helm von Worms, Deutschland, in: *Spätrömische Gardehelme* (ed. H. Klumbach), München 1973, 111–114.
- Klumbach 1973d** – H. Klumbach, Der Fund von Augsburg – Pfersee, Deutschland, in: *Spätrömische Gardehelme* (ed. H. Klumbach), München 1973, 95–101.
- Kocsis 2003** – L. Kocsis, A New Late Roman Helmet from Hetény in the Hungarian National Museum, in: *Libelli Archaeologici ser. Nov. No. I*, Budapest 2003, 521–552.
- Krunić 1997** – S. Krunić, Upotrebni predmeti, u: *Antička bronza Singidunuma* (ur. S. Todorović), Beograd 1997, 189–229.
- Manojlović-Marijanski 1964** – M. Manojlović-Marijanski, *Kasnorimski šlemovi iz Berkasova*, Novi Sad 1964.
- Nagy 1998** – M. Nagy, *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest, Teil I–II*, Budapest 1998.
- Popović, Ivanišević 1982** – M. Popović, V. Ivanišević, Beogradska tvrđava, Donji grad – podnožje dunavske padine – srednjevekovna arhitektura, u: *Arheološki pregled 23*, Beograd 1982, 132–136.
- Petru 1972** – S. Petru, *Emonske Nekropole, Katalogi in Monografije 7*, Ljubljana 1972.
- Skalon 1973** – K. M. Skalon, Der Helm von Concești, Rumänien, in: *Spätrömische Gardehelme* (ed. H. Klumbach), München 1973, 91–94.
- Southern, Ramsey-Dixon 1996** – P. Southern, K. Ramsey-Dixon, *The Late Roman Army*, London 1996.
- Thomas 1973** – E. B. Thomas, Der Helmfund von Intercisa, Ungarn, in: *Spätrömische Gardehelme* (ed. H. Klumbach), München 1973, 39–48.
- Tomić 1996** – M. Tomić, Pojasni jezičci u obliku stilizovanih amfora – slučajni nalazi sa šire teritorije Viminacijuma, u: *Glasnik Srpskog arheološkog društva 12*, Beograd 1996, 197–205.
- Werner 1988** – J. Werner, Frühmittelalterliche Spangenhelme von Baldenheimer Typus, in: *Germania 66/2*, Berlin 1988, 521–528.

FRAGMENT OF A LATE ROMAN PARADE HELMET FROM SINGIDUNUM

IVAN BUGARSKI

We discuss in this work the find we identified as crest-joint of a Late Roman parade helmet. It is a fragmented piece made of gold-plated sheet bronze found in a rather large pit at the site Donji grad – Podnožje dunavske padine in the course of archaeological excavations conducted in 1981. This pit yielded in addition to this find also many other objects of which numismatic finds are particularly distinctive for the dating. Some of the finds are mentioned in the text. On the basis of discovered coins the date of the pit is established in the fifth decade of the 4th century.

We determined our find according to analogies with other specimens of Late Roman parade helmets from Romania, Hungary, Croatia, Austria, Switzerland and Holland but we used as a distinct comparative model the well-known helmet no. 1 from Berkasovo in Srem.

Considering related specimens we came to the conclusion that the helmet from Singidunum besides the encountered fragmented crest-joint certainly consisted of a calotte of at least two segments, guards for ears and neck and probably nose. The core of the helmet was made of iron and covered with gold-plated foil. The helmet was most probably lined with leather.

On the other hand, considering the state of our find we could not know whether the Singidunum parade helmet was decorated with an imitation of precious stones, whether it had an inscription and even whether this is a fragment of the only crest or just of its lower band.

We mentioned in the text Early Christian as well as possibly pagan attributes of the parade helmets characteristic of the 4th century, the period when they had been used. We also touched on the problem of the relation of this helmet type to later helmets of *Baldenheim* type. Both of them are related to the ancient Asian handicraft products when their genesis is considered.

The fragmentary nature of the object and the fact that it comes from the pit do not allow discussion about the concrete moment in Singidunum history when it was deposited or about the particular individual to whom such a prominent status symbol could have belonged. Likewise, we had no possibility to study the provenance of the helmet in regard to a distinct workshop. But generally speaking we are close to the idea that such specimens had been produced in the imperial workshops.

According to a general survey of the finding places of Late Roman parade helmets it could be noticed that they originate from the regions close to two rivers – the Rhine and in many instances also the Danube. This definitely associates them with the functioning of the limes, the defensive system of utmost importance in the turbulent 4th century. For that matter, we are of the opinion that owners of these exclusive products were certainly soldiers, in fact high commanders of the army concentrated at the limes.

UDK 904:623.445.2 »652« (497.11)

Translated by: Mirjana Vukmanović